

EL *TIRANT LO BLANCH* EN LA NARRATIVA EUROPEA DEL SIGLO XV*

ALBERTO VÁRVARO
Università degli studi di Napoli Federico II

a Martí de Riquer

1. L'EXCEPCIONALITAT DEL *TIRANT LO BLANCH* EN EL MARC DE LA NARRATIVA DEL SIGLO XV

La tesi de l'excepcionalitat del *Tirant lo Blanch*, no tan sols en el context de la narrativa catalana del segle xv, sinó també en el panorama més ample de la narrativa europea de l'època —tesi prou difosa en la crítica moderna— té un precedent en el ben conegut passatge del *Quixot*. Tothom recorda l'extraordinari tracte de favor reservat a la novel·la catalana en l'escrutini de la biblioteca de don Quixot. Mentre que d'altres novel·les cavalleresques són enviades a la foguera, del *Tirant*, el capellà en fa un gran elogi «he hallado en él un tesoro de contento y una mina de pasatiempos [...]; por su estilo es éste el mejor libro del mundo», i afegeix unes paraules que han semblat la justificació mateixa de la seva singularitat: «aquí comen los caballeros, y duermen y mueren en sus camas, y hacen testamento antes de su muerte, con estas cosas de que todos los demás libros deste género carecen». Així que, en lloc de llençar el llibre al foc, el capellà el dona al barber perquè se l'emporti a casa i el llegeixi.¹

Potser caldria ser més prudents en l'ús d'aquest judici. Per començar, Clemencín no s'equivocà quan digué que aquest era el passatge més obscur del *Quixot*.² En segon lloc, el capellà té, òbviament, un punt de vista molt específic, que certament no coincideix amb el d'un crític del nostre temps. En tercer lloc, la biblioteca de don Quixot és una biblioteca de finals del segle xvi i no representa el marc adequat per a situar històricament el *Tirant*, la qual cosa s'ha de fer més aviat en el context de la producció narrativa de la segona meitat del xv que no pas en el dels llibres que es llegien més de cent anys després i dels judicis, positius o negatius, que aleshores es formulaven a propòsit de tals llibres.

Aquesta última reserva no seria vàlida si, pel que fa a la narrativa, els gustos del públic no haguessin canviat gens en els cent anys que separen la fi del segle xvi de la del xv. I de fet,

* Traducció de Donatella Gagliardi.

1. *Don Quijote de la Mancha*, I, vi, ed. F. Rico, Barcelona, Crítica, 1998, I, p. 83.

2. Bastarà veure les remissions enumerades *Ibid.*, II, p. 285, n. 83.54.

llegint la crítica actual, es té la impressió que, tot i no ser explícit, aquest pressupòsit sovint es considera obvi. Quan l'estudiós modern no dóna per descomptat que la biblioteca de Martorell havia de ser no gaire diferent de la de l'*ingenioso hidalgo*, sembla que hi consideri normal la presència d'obres com les novel·les arturianes en vers del segle XII, o, si més no, la de les grans compilacions en prosa del segle següent.³ No cal ni recordar que les primeres eren completament fora del mercat (la prova és que no n'existeixen incunables), i, pel que fa a les segones, si és cert que encara es llegien i que de fet continuaren circulant amb la impremta, no ho és que fossin l'únic model de narrativa existent, i potser ni tan sols el que estava més de moda.

He d'afegir un altre element, menys subjecte a controvèrsia. La biblioteca de don Quixot no inclou cap obra que no sigui en castellà, però això evidentment no significa que la valoració historicocrítica del *Tirant* es pugui o s'hagi de fer exclusivament en l'àmbit de la literatura catalana, ni tampoc en el de la ibèrica. La narrativa del segle XV, com la dels segles anteriors, és eminentment europea. Si en calgués una prova, ens la dóna el mateix Martorell quan utilitza lliurement en la primera part de la seva novel·la el *Gui de Warewic* anglonormand.⁴ Això confirma una cosa òbvia, que ningú no hauria de posar en qüestió: és cap a la producció francesa que hem de mirar, perquè en aquest període és la que domina el gust del públic més atent i al dia, tant a dins com a fora de França.

Cal dir d'entrada que totes les qüestions prèvies enumerades fins ara són ben clares, si no per a tots els qui han tractat del *Tirant*, almenys per al mestre d'aquests estudis, Martí de Riquer. Però, ni tant sols a un estudiós que té la categoria i compta amb el volum de lectures i de coneixements del gran mestre català, el panorama de la narrativa europea de la segona meitat del segle XV se li revela íntegrament. Després d'haver resseguit els trets del "realisme" del *Tirant*, Riquer busca eventuais models francesos i reconeix la importància del corrent biogràfic, o pseudobiogràfic, representat per les narracions relatives al mariscal Boucicaut i a Jacques de Lalaing a França, i a don Pero Niño a Castella.⁵ Existí, doncs,

«un nou tipus de narració que té com a protagonista el cavaller errant, o sia la fictícia biografia d'un cavaller inventat que duu a terme les seves aventures en temps contemporani, en terres conegudes i realitza accions i empreses de total versemblança. Aquesta biografia fictícia i inventada és just que sigui anomenada «novel·la cavalleresca» i, si fos llegut utilitzar un terme molt gastat, podríem qualificar-la de «novel·la realista», car intenta reflectir fidelment la fesomia i els trets d'un personatge real dintre d'un ambient i d'un tramats reals».⁶

Està clar que qui havia estudiat les extraordinàries empreses dels cavallers de carn i ossos de la primera part del segle XV, no podia no reconèixer en el *Tirant* el ressò de fets que havien estat consignats en les lletres de batalla o en les cròniques.⁷ Es fa un pas endavant ampliant el

3. Permeteu-me que no documenti aquestes afirmacions: el seu caràcter aparentment paradoxal podria ser desmentit per citacions precises que em semblen, tot plegat, inútils.

4. Sobre aquesta relació, veg. M. DE RIQUER, *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema, 1990, p. 257-71. Aquest volum, que resumeix mig segle d'estudi, és un text de referència imprescindible.

5. Veg. *Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre, dit Bouciquaut*, ed. D. LALANDE, Genève, Droz, 1985; *Le livre des faits du bon chevalier messire Jacques de Lalaing*, ed. H. KERVIN DE LETTENHOVE dins G. CHASTELLAIN, *Oeuvres complètes*, VIII, Bruxelles, Devaux, 1866; *El Victorial. Crónica de don Pero Niño, conde de Buelna*, ed. de J. DE M. CARRIAZO, Madrid, Espasa-Calpe, 1940. Sobre aquest tipus d'obres veg. ara E. GAUCHIER, *La biographie chevaleresque. Typologie d'un genre, XIIIe-XVe siècles*, Paris, Champion, 1994.

6. *Aproximació* cit., p. 65.

7. Veg. el llibre de M. DE RIQUER, *Cavalleria fra realtà e letteratura nel Quattrocento*, Bari, Adriatica, 1970.

discurs i passant de les biografies cavalleresques a obres com el *Curial i Güelfa* a Catalunya o el *Jean de Saintré* a França, que tenen un component didàctic més marcat i ja no són biografies pròpiament dites, però que en comparteixen el caràcter realista. Es defineixen així els trets d'un gènere específic, ben diferent de la novel·la arturiana i del seu desenvolupament en els llibres de cavalleries. Vegem la definició de la primera tipologia:

«El *Tirant lo Blanc* [...] pertany a la línia i a la categoria del *Jean de Saintré* i del *Curial i Güelfa*, i tots tres han de classificar-se sota la rúbrica de «novel·les cavalleresques». La novel·la cavalleresca es proposa de reflectir una realitat social que ha estat determinada al capítol que hem dedicat als cavallers errants i als senyors bregosos que actuaren a Catalunya, a València i arreu d'Europa durant el segle XV».⁸

Ben diferent és la definició de l'altra categoria:

«són narracions fabuloses, situades en terres i regnes exòtics o inexistents, que relaten aventures que se suposen fetes en segles molt llunyans per uns cavallers de força física prodigiosa i desconeguda i en les quals abunda l'element meravellós i inversemblant».⁹

El meu propòsit no és ara contradir aquesta categorització, que és sens dubte substancialment correcta, sinó enriquir el panorama de la primera categoria, la de la «novel·la cavalleresca», que Riquer contraposa a la «novel·la de cavalleries».

Per continuar, deixeu-me citar un cop més el mestre de Barcelona, allà on defineix més exactament les característiques del «realisme» del *Tirant*, parafrasejant d'alguna manera les paraules de Cervantes. Allò que Riquer anomena amb prou raó la *desfiguració de la història* se situava en un passat indefinidament llunyà i en un context geogràfic vague; en el nostre cas és a l'inrevés:

«El *Tirant lo Blanc* [...] és emmarcat en un món totalment irreal [...] però, dintre d'aquest món, les circumstàncies i els fets són profundament arrelats a la realitat que envoltà l'autor.»¹⁰

I després, amb paraules d'Amador de los Ríos:

«Nada hay en este libro de sobrenatural, nada que no pueda ser realizado por un heroico caudillo y que no tuviera ya ejemplo y modelo en las regiones orientales, llevada a cabo la expedición de catalanes y aragoneses».¹¹

I de Dámaso Alonso:

«Lo mismo que en ésta [la narrativa moderna], encontramos por todas partes en Joanot Martorell el pormenor esperable, naturalísimo, con frecuencia no esencial para la verosimilitud del relato. Aquí reside mucho de lo que nos excita, no sólo como inaudito a mediados del siglo XV, sino como rasgo caracterizador de la técnica de Martorell».¹²

8. *Aproximació* cit., p. 70-71.

9. *Ibid.*, p. 71.

10. *Ibid.*, p. 13.

11. Cit. per Riquer a *Aproximació*, cit., p. 16-17.

12. Cit. *Ibid.*, p. 22.

2. UN CORRENT POC CONEGUT DE LA NARRATIVA EUROPEA

Fins fa pocs anys, les novel·les europees del segle xv havien estat completament negligides pels estudiosos. Encara avui dia molts textos són assequibles només en edicions del segle XIX, d'una difusió molt limitada,¹³ i fins i tot n'hi ha de no publicats. Encara no existeix una presentació historicoliterària prou satisfactòria de la narrativa europea del xv, entre d'altres motius perquè la crítica dels segles XIX i XX, amb raó o sense, no aprecià bona part de les novel·les de la fi de l'edat mitjana. No tenim un quadre fiable de les seves tipologies en el temps i en l'espai, tot i que alguns manuals proporcionen les informacions indispensables per a un replantejament de les idees més generals, si més no per a l'àrea francesa, sens dubte decisiva.¹⁴

Almenys un detall del *Tirant* hauria hagut d'empènyer a realitzar investigacions més aprofundides en aquests territoris (gairebé) desconeguts, si no ja el fet evidentíssim que Joanot Martorell traduís al català el *Gui de Warewic*,¹⁵ que pertany inequívocament a aquesta línia, i després el fes servir en la primera part del *Tirant*. La torre del tresor del palau imperial de Constantinoble

«era tota dins obrada de molt blanch marbre e, historiada de subtil pintura de diverses colors, tota la història de Paris e Viana, e tota la cuberta de or e de atzur, que lançava molt gran resplandor» (cap. CXXV, ed. Hauf, p. 249).

El detall òbviament no se li ha escapat a ningú,¹⁶ però no em sembla que hagi portat a plantejar la qüestió de per què precisament aquesta història d'amor estava representada aïllada i per extens, i no a la sala «storiada de les següents amors»:

«De Floris e de Blanches-Flors, de Tisbe e de Píramus, de Eneas e de Dido, de Tristany e de Isolada, e de la reyna Ginebra e de Lançalot, e de molts altres que totes llurs amors de molt subtil e artificial pintura eren divisades» (cap. CXVIII; *ibidem*, p. 228).

Martorell fa una distinció tàcita, que es revelarà ben fonamentada, entre els enamorats més famosos de la tradició literària més antiga i la parella feta cèlebre per una narració “moderna”, que potser per a ell no era al mateix nivell que les altres.

13. La meua investigació ha estat possible gràcies als fons de la University Library de Cambridge, que és particularment rica en aquest camp, com en tants d'altres. Al llarg del text remeto sempre a l'edició indicada en l'apèndix bibliogràfic del final de l'article.

14. Per començar existeix el valuós treball de B. WOLEDGE, *Répertoire des romans et nouvelles en prose française antérieures à 1500*, Genève, Droz, 1954; *Supplément 1954-1973*, Genève, Droz, 1975; però a G. GRÖBER, *Grundriss der romanischen Philologie*, II.1, Strassburg, Trübner, 1902, p. 1090 ss., ja s'oferia un primer panorama crític de la novel·la del xv, que, tot i ser insatisfactori, no mereix ser ignorat, com ocorre de vegades; després també a la reelaboració de S. HOFER, *Geschichte der mittelfranzösischen Literatur*, I, Berlin-Leipzig, de Gruyter, 1933, p. 163-65; II, Berlin-Leipzig, de Gruyter, 1937, p. 152 ss.

15. Veg. JOANOT MARTORELL, *Tirant lo Blanch i altres escrits*, ed. M. DE RIQUER, Barcelona, Ariel, 1990, p. 1235-49; IDEM, *Guillem de Varoich*, ed. A. DE PALAZÓN, València, L'Oronella, 1998.

16. Bastarà citar D. SIVIERO, *'Tirant lo Blanch' e la tradizione medievale. Echi testuali e modelli generici*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 1997, p. 185; L. BADIA, *El 'Tirant' en la tardor medieval catalana*, dins *Actes del symposium Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema, 1993, p. 43 (recorda que al *Curial* ja se citava la novel·la).

3. LA GEOGRAFIA DE LA NARRACIÓ

No és tan sols el *Gui de Warewic*, d'una importància palesa per a Martorell, que respon a l'exigència de situar els esdeveniments relatats en un món geogràficament ben definit i reconoscible: un bon nombre d'obres, que gaudiren d'un èxit sovint molt gran, presenten la seva història en un marc geogràfic del tot correcte i de vegades extraordinàriament minuciós.

Prenguem per exemple la novella de *Pierre de Provence et la belle Maguelonne*, datada molt aproximativament entorn de 1438, que tingué una fortuna enorme, en l'àmbit francès i en l'internacional. Per començar, la narració vol ser una explicació del topònim Maguelonne i de l'existència mateixa del santuari de Saint Pierre de Maguelonne, no gaire lluny de Montpeller.¹⁷ Quan Pierre deixa Provença com a *chevalier errant*,¹⁸ se'n va justament a Nàpols. Aquí s'allotja «en une place qui encores aujourduy se nomme la Place des Princes» (p. 7), després participa en les justes que se celebren per Nostra Senyora de Setembre (p. 38) a la «place de la Carbonnière» (p. 39).¹⁹ L'autor coneix, doncs, dos topònims menors de la ciutat de Nàpols i no ignora la importància que en el calendari de les festivitats napolitanes té el 8 de setembre, la festa de Piedigrotta. Més tard, Pierre abandona involuntàriament Maguelonne, que és la filla del rei de Nàpols, durant la seva fugida d'aquesta ciutat. La noia va a Roma, i d'allà, per arribar a Provença, passa a Gènova, on s'embarca cap a Aigüesmortes; a l'illa de Port Sarra-sin, a prop d'Aigüesmortes, funda precisament l'hospital de Saint Pierre de Maguelonne. No menys exacte és el recorregut de Pierre quan el sultà, presumiblement de Babilònia, i doncs —segons l'ús d'aquella època— del Caire,²⁰ li concedeix de tornar a Provença. Pierre va a Alexandria, puja en un vaixell amb destinació a Provença; el vaixell s'atura per a proveir-se d'aigua a l'illa deserta de Sangona, Pierre es queda allà adormit, i després el salven uns pescadors que el porten a Trapani, des d'on ateny la seva pàtria. L'únic punt boirós és el topònim Sangona, que podria ser una corrupció del manuscrit utilitzat fa prop d'un segle per Biedermann, i que s'ha de buscar per la banda de Lampedusa i les Egadi o, menys probablement, prop de Pantelleria. Per la resta, les indicacions són absolutament versemblants.

És excepcional aquesta cura pel marc geogràfic? Gens ni mica: és una característica normal en tota una sèrie de novel·les. Comencem per la redacció primitiva, encara del segle XIII, de la *Fille du comte de Pontieu*. El marit de la protagonista és fill de la senyora d'una petita, però real, localitat del comtat, Domart-en-Ponthieu (documentada com a *Domnus Medardus* des de 831); l'autor no sap res del recorregut del camí de Santiago de Compostella, però coneix el petit port de Rue, a prop d'Abbeville (Dep. de la Somme), sembla saber que Aumarie (= Almeria) és una ciutat sarraïna situada sobre el mar, com ho fou fins a 1489, i fa confessar correctament el comte amb l'arquebisbe de Rouen, ja que el Ponthieu depenia de la seva ju-

17. Encara avui dia St-Pierre és l'advocació d'una catedral romànica situada a l'antic illot de Maguelonne (Hérault), que actualment forma part de la franja de sorra que separa l'estany de Vic del mar. A l'edat mitjana fou seu del bisbat, que es traslladà a Montpeller tan sols en 1536.

18. El terme és al text, ed. cit., p. 4.

19. "La zona di Carbonara era destinata anche, nel Medio Evo e nel Rinascimento, a spettacoli gladiatori e ginnici [...]. E poiché tali giostre, sempre sanguinose, terminavano sovente con uccisioni di partecipanti, il pontefice Giovanni XXII le deprecò e le proibì, ma invano". Veg. G. DORIA, *Le strade di Napoli. Saggio di toponomastica storica*, Milano-Napoli, Riccardo Ricciardi editore, 1971 (segona edició, revisada i ampliada), p. 89-90.

20. En realitat Babilon és el nom heHenitzat d'una localitat de l'Egipte romà, a prop del que seria després el Caire. La progressiva expansió de la ciutat àrab acabà incorporant també aquesta localitat i el nom serví per a identificar la nova metròpoli en els tractats comercials escrits en llatí i en la literatura occidental: veg. C.H. BECKER, *Bābalyūn*, dins *The Encyclopaedia of Islam*, I, Leiden-London, Brill-Luzac, 1958, p. 844-45.

risdicció. La reelaboració del segle *xv* arriba al punt de substituir Rue per Le Crotoy, puix que el primer port s'havia cegat cap a 1300.

És semblant el cas del *Gilion de Trasnignes*, que se suposa anterior al començament del segle (però el text que en llegim és posterior a 1433). No solament és correcta la geografia de la petita pàtria del protagonista, l'Hainaut, sinó que no és gens sorprenent la descripció de l'Orient, on Gilion acaba a les presons del sultà de Babilònia, és a dir d'Egipte, i on aniran després els seus fills Jean i Gérard. Damasc, Xipre i El Caire apareixen situats correctament.

Passem ara al *Baudouin de Flandre*, del qual ens queden més de 10 manuscrits i que s'anà imprimint fins a 1520 aproximadament; en realitat es tracta de la prosificació d'una novel·la en vers del segle *xiv*, de la qual ens han arribat uns pocs fragments.²¹ El comte de Flandes aquí és vassall d'un rei Felip de França que no pot ser més que Felip II August, el qual, efectivament, després el derrota a Bouvines. S'hi diu que el comte és senyor feudal de 14 comtats:

«En l'an mil cent quatre vingtz avoit en Flandres ung conte nommé Phelippes, du quel conte quatorzes aultres contés estoyent tenuez par hommaige: c'est assavoir Holande, Zelande, Alos, Haynault, Tarache, Cambrésis, Vermendois, Noyon, Aumarle, Boloigne, Amiens, Corbie, Arthois et la conté de Guiennes» (p. 1).

No sabem què deia la novel·la del *xiv*, però aquí és fàcil reconèixer la coincidència quasi absoluta, més que no pas amb els títols i la geografia de les possessions de Felip d'Alsàcia, amb els de Felip el Bo, duc de Borgonya (i també de Flandes) de 1419 a 1467.²² Almenys Holanda, Zelanda, Alost, l'Hainaut, el Vermandois, Cambrai, Boulogne, Amiens i l'Artois pertanyeren al Gran Duc d'Occident (l'adquisició més recent és de 1435); la Thiérache, Noyon i Aumale depenien directament de la corona de França, però ben bé a tocar dels dominis borgonyons; Guines (si s'ha de corregir així *Guienes*, com em sembla probable) llavors era anglès, amb Calais, però a l'interior de possessions de Felip, i fins a 1349 havia estat feu del comte de Flandes. La menció més estranya és la de Corbie, que fou sempre monestir i mai comtat, però en tot cas és a prop d'Amiens. De tota manera, l'espai geogràfic dels esdeveniments d'aquesta novel·la continua sent realista, entre la Gascunya, Roma, Milà i Constantinoble.

Al *Cleriadus et Meliadice*, datat entre 1440 i 1444 aproximadament, i que tingué un èxit bastant notable, la geografia real i la fantàstica estan més barrejades, però els freqüents viatges entre la cort d'Anglaterra i Astúries es produeixen correctament unes vegades per mar, unes altres a través de França.

Fonamentalment es pot acceptar que al *Rambeaux de Frise* es digui que Frísia confina amb Dinamarca: «son [del rei Brunor] royaume de Dampnemarche et celluy de Frise se accouchent» (p. 52). Però l'autor sap també que a Frísia «il y a plusieurs ysles et maintes bonnes et grosses villes et fors chasteaulx», que entre Frísia i Dinamarca hi ha «ung groz bracz de mer», que una illa està envoltada per una banda per «une riviere qui s'appelle Wolt» i per l'al-

21. *Baudouin de Flandre*, anònim, és datat aproximadament entre 1440 i 1455: veg. L. CRIST, *The Date of the 'Livre de Baudouin', Fulltest Version of 'Baudouin de Flandres'*, *Romance Notes*, VIII, 1966-67, p. 105-8. Pel que fa als fragments del poema del *xiv*, es tracta d'uns 180 versos, cap dels quals concerneix els episodis que ens interessen (així doncs no podem saber si els trets en qüestió ja apareixien en el poema); veg. A. BAYOT, *Fragments de Manuscrits trouvés aux Archives générales du Royaume (deuxième notice)*, *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, IV, 1906, p. 411-49.

22. La titulatura de Felip l'any 1448 apareix per exemple en la versió de Jean Wauquelin de la *Belle Héliène de Constantinople* (per a la qual faig servir la traducció de M.-C. DE CRÉCY dins D. RÉGNIER-BOHLER, ed., *Splendeurs de Bourgogne. Récits et chroniques*, Paris, Lafont, 1995, p. 115): duc de Borgonya, Lorena, Brabant i Limburg; comte de Flandes, Artois i Borgonya (és la Borgonya imperial); comte palatí d'Hainaut, Holanda, Zelanda i Namur; marquès de l'Imperi; senyor de Frísia, Salins i Malines.

tra «d'un gros fleuve qu'on nomme par dela Onzaauch», i que a l'illa hi ha la ciutat «que est dicte Zolstz» (pàgs. 53-54). La ciutat principal de Frísia «est nommee Fristen, qu'on appelle Frise en françois», aquesta «est situee entre la hault Frise et la basse» (p. 87); d'altres grans ciutats mercantils són Groningen, Zwolle, Kampen i Deventer, banyades per rius que corren cap a Holanda i Zelanda. Aquí no tot és absolutament correcte, però sens dubte és pròxim a la realitat i demostra en tot cas una extraordinària atenció per la geografia.

El *Roman du Comte d'Artois*, anterior a 1467, situa a la Península ibèrica les aventures del comte, que havia deixat la seva dona, filla del comte de Boulogne, perquè no li donava descendència. L'aspecte de la Península ibèrica no hi té res de fantàstic: s'hi esmenten Catalunya, l'Urgell i el Rosselló, Saragossa (on és el rei d'Aragó), Toledo (seu del consell privat del rei de Castella), Gibraltar.

Acabaré amb la novel·la *Jehan de Paris*, que s'escribí massa tard per a nosaltres (entre el novembre de 1494 i el desembre de l'any següent), però que no deixa de ser interessant perquè descriu amb exactitud i amb una certa minuciositat un viatge del rei d'Anglaterra fins a Burgos, amb una parada a París. Segòvia, on està ambientada una part dels fets, també hi apareix, presentada de tal manera que no provoca cap sorpresa en el lector modern.

4. AVENTURES A LA MEDITERRÀNIA ORIENTAL

Completant el tema de la geografia, convé abordar el de les aventures orientals, a la Mediterrània i a Llevant, que ha semblat extremament característic del *Tirant* i ha induït a considerar-ne una font directa, possiblement amb raó, la *Crònica* de Ramon Muntaner, i un model les empreses de Roger de Flor. No és intenció meua discutir aquestes hipòtesis, però no puc deixar de constatar que les aventures dels protagonistes a Orient són un *topos* que rarament falta en la nostra mena de novel·les. Tant Balduí de Flandes com, en la mateixa novel·la, Jean Tristan, el fill imaginari de Lluís IX, passen llargues temporades de reclusió i d'aventures a Orient, generalment a Babilònia, o sigui al Caire. Guy de Gavres serveix el sant rei Lluís «a Damiette et devant Thunes, ou le bon roy moru» (p. 2). A Orient va Paris, que fins i tot continua fent-se passar per moro després d'haver tornat a França, fins que no està segur de la fidelitat de Vienne, a la qual es presenta justament com un musulmà que aspira a la seva mà. La història de Pierre de Provence és semblant. Gilles de Chin es fa croat a causa d'una aparició de Jesucrist i realitza empreses meravelloses a Orient. Cleriadus, en canvi, fa una expedició a Xipre contra els Sarraïns. Gilion de Trassignes és presoner al Caire i, com d'altres protagonistes d'aquestes històries, lluita a favor del sultà i guanya una dona sarraïna al camp de batalla. El fill d'Olivier de Castille se'n va a la croada contra els Turcs. Loÿs de Gavres lluita a la Mediterrània oriental, conquereix la bella Ydorie i esdevé duc d'Atenes. El coneixement d'aquesta àrea geogràfica en la *Histoire des seigneurs de Gavres* és extraordinàriament acurat. El senyor flamenc travessa el Friül, Trieste, Ístria (on coneix Poreč [*Parente*], Rovinj [*Rouvingne*] i Pula [*Pole*]), Zadar (*Jarre*), viu diferents aventures entre Ragusa, Durrës, Corfú, Cefalònia, el golf de Patres, Morea (amb *Modon* i *Coron*), arriba a Negrepont, participa en la guerra entre el duc d'Atenes i el d'Adrianòpolis (*Ancermopoly*), amb la intervenció del comte de Gallípoli, etcètera.

Fet i fet, és excepcional, i per això digna de nota, una novel·la del xv que, com el *Jehan de Paris*, no inclou aventures orientals, i no pas el contrari. Això no ens ha de sorprendre si tenim en compte la importància de l'aspiració a fer-se croat, evidentment no en la realitat, però sí en la ideologia de la meitat del segle, sobretot després de la caiguda de Constantinoble, però tam-

bé abans (pensem en l'aventura acabada tràgicament a Nicòpolis). El mite de la futura croada i de la glòria que s'ha de buscar a Orient és ben viu justament en l'ambient borgonyó de la cort de Felip el Bo, com tothom sap:²³ el mateix ambient d'on prové bona part de la producció narrativa que ens interessa.

5. ELS PERSONATGES NOBLES

Ja s'ha entès, pel que he anat dient, que és impossible ocupar-se de la geografia pròpiament dita sense tocar una altra geografia, certament més important i significativa per al públic del temps, i per als autors també: la dels títols nobiliaris. Abans hem parlat dels dominis de Felip el Bo, i és inútil demostrar fins a quin punt és correcta en els nostres textos l'assignació de títols de la França nord-oriental, com és lògic esperar de textos que tenen els seus orígens justament en aquesta regió. N'hi haurà prou d'esmentar que el castellà de Coucy o la dama de Fayel, per posar només un exemple, semblaven al públic de l'època no menys plausibles que un príncep de Gal·les o una duquessa d'Alba per a nosaltres. Sobta més, òbviamment, la preocupació per donar indicacions correctes, o com a mínim creïbles, de títols nobiliaris de països menys familiars. I es notarà de seguida l'esforç freqüent de fer versemblants no solament els títols, sinó també els noms de persona, quan n'hi ha.

El cas límit, potser, és justament el del *Baudouin de Flandre*, que es presenta com una veritable novel·la històrica. El comte Balduí —que duu un nom que es repeteix contínuament entre els comtes de Flandes— és fill d'un comte Felip, en el qual reconeixem Felip d'Alsàcia. Les seves filles són Joana, que es casa amb Ferran de Portugal, i Margarida, que s'uneix en matrimoni amb Guillaume de Dampierre; com explica la novel·la «[Guillaume] fut empoisonné; ce temps morut Jehan roy d'Angleterre» (p. 141).²⁴ En realitat, Balduí IX de Flandes fou nebot i no fill de Felip d'Alsàcia; però, efectivament, la comtessa Joana de Flandes, filla seva, es casà amb Ferran de Portugal, i la seva germana Margarida amb Guillaume de Dampierre; el seu fill Guy fou comte de 1278 a 1305.

Més endavant, en la narració, Balduí es casa amb la vídua d'Enric, emperador de Constantinoble, i assumeix aquest mateix títol: no cal recordar que existiren realment un Enric i un Balduí, emperadors llatins de Constantinoble, que pertanyeren, en efecte, tots dos a la casa de Flandes, però en l'ordre invers: Balduí IX de Flandes fou emperador llatí de Constantinoble de 1204 a 1205, i el seu germà Enric de 1206 a 1216.

Pertany també a l'ordre del real el rei d'Anglaterra, Joan el Malvat, que coneixem com el Sense Terra, i és admissible que miri de recuperar la Gascunya, que efectivament continuà sent possessió anglesa fins a mitjan segle xv. Tampoc no hi ha res a objectar a un comte de Blois que es diu Jean de Haultefueille,²⁵ i menys encara a la presència de Saladí. El papa que Balduí fa elegir es diu Innocenci II. Després, la manera de combinar aquestes persones i les seves accions poden ser absolutament fantàstiques, però no hi ha res a dir sobre els noms i les situacions.

23. Bastarà remetre a N. HOUSLEY, *The Later Crusades*, Oxford, Oxford Univ. Press, 1992, *passim*.

24. El rei Joan morí l'any 1216, quan la comtessa de Flandes era Joana (1205-1244).

25. «Jehan le conte de Blois, nommé Jean de Haultefueille» (p. 35). Pot ser que sigui una casualitat, però una família Hautefeuille, establerta al Poitou i a l'Orleanès, és a dir a l'àrea de Blois, està documentada des de 1251 i, de forma estable, a partir de 1380, precisament amb un Jean, escuder i conseller del parlament de París: *Dictionnaire de biographie française*, xvii, Paris, Letouzey et Ané, 1989, col. 748.

Hom dirà que el *Baudouin de Flandre* és un cas extrem. Al *Comte d'Artois*, però, Catalunya és un principat, l'Urgell i el Rosselló comtats, hi apareixen dos cavallers del rei d'Aragó amb els noms de Cardona i Montcada; hi ha un príncep de Viana, germà del rei de Navarra i nebot del d'Aragó, un conestable i un almirall de Castella, els mestres de Santiago i de Calatrava, el comte de Castro i el de Benavent. Al *Pierre de Provence*, al torneig de Nàpols combaten un potser improbable cavaller de *Romanie* (Bizanci) que es diu Ferrier de la Couronne, però també un Antoni de Savoia, un Ferrier de Montferrat, un Eduard de Borbó, un Pere de Bohèmia, un Enric d'Anglaterra, un Jaume de Provença, i a més a més un Lancelot de Valois, que duu el nom de la família reial de França i, ves per on, és l'únic que abat (sense derrotar-lo, però) Pierre. L'*Olivier de Castille* és igualment atent a la versemblança dels noms, però en un cas introdueix fins i tot un veritable personatge històric: Olivier fa una tempestuosa travessada de la Mànegua amb un company de viatge que resulta ser «syr Johan Talbot»,²⁶ «un cauallero de aquella cibdad que llamauan don Juan Talabot».²⁷ Es tracta del famós guerrer, que visqué de 1384 a 1453, membre de l'orde de la Garrotera, comte de Clermont, mariscal de França, i per acabar, el primer *earl* de Shrewsbury. Ja el text del segle XIII de la *Fille du comte de Pontieu* presenta un comte de St-Pol i una filla del senyor normand Raoul des Préaux; la refosa afegeix a la versió anterior els ducs de Clocestre (Gloucester) i de Iorc (York), els comtes de Boulogne, Clermont, Morbery (potser Derby), Ormont (a Irlanda), Salsebery (Salisbury), i els senyors de Duras (Lot-et-Garonne), Gilbatar (Gibraltar), Mongomeri (Calvados), Mortemer (Seine-Maritime), Torsi (*ibidem*) i Vergy (Côte-d'Or). Al *Paris et Vienne* es recull fins i tot el ressò d'un famós esdeveniment políticmundà: quan el protagonista viatja d'Alexandria a Aigües-mortes, s'atura primer a Baruth (Beirut), després a Chipres, d'on es diu que el rei havia estat a la cort de França, exactament com el rei de Xipre i de la Petita Armènia, Pere I de Lusignan, la visita del qual a París l'any 1363 fou recordada durant molt de temps.

Ja he comentat com és d'exacta l'*Histoire des seigneurs de Gavres* pel que fa a l'Adriàtic i a l'Egeu; afegeixo ara que la seva tria dels personatges nobles d'aquelles regions és igual de versemblant. És fàcil, doncs, de preveure que el seu autor serà capaç de posar en escena un nombre impressionant de personatges occidentals del tot plausibles. Deixem de banda el duc de Milà (en guerra amb els florentins) i els marquesos de Saluzzo i Montferrat, i observem les formacions que s'enfronten al torneig de Compiègne i els seus caps: els castellans són conduïts pel duc d'Arjonne, els aragonesos pel comte d'Urgell, els alemanys pel duc de *Hedelberch* (Heidelberg), els escocesos pel comte de Boucan, els anglesos pel comte de Warwic, els borgonyons pel príncep d'Orenge (sembla, doncs, una Borgonya ja unida als Països Baixos), els picards pel comte de St-Pol, els flamencs pel comte Balduí de Flandes, els grecs, naturalment, pel duc d'Atenes. Entre els normands destaquen els comtes d'Alenchon, Mortaigne, Harcourt, Tancarville, Aumalle, Bar, Perche, i els senyors de Manny i Graville. Igual de minuciosa és la llista dels cavallers de les altres regions. El rei de França que presideix el torneig és *Phlippe*, del qual es diu que tenia un fill que «ot depuis a nom le beau roy Phlippe» (p. 196): es tracta doncs de Felip III i IV. Són el duc Oedes de Borgonya (el nom Eudo apareix quatre vegades entre els ducs capets de Borgonya) i el duc d'Orleans els qui porten el duc d'Atenes (que no és altre que Loÿs de Gavres) davant del rei.

Em sembla, doncs, que està demostrada l'existència d'un corrent narratiu en el qual es fa present la preocupació que el marc geogràfic i nobiliari sigui fonamentalment versemblant, com a mínim pel que fa a la noblesa europea (aquesta conclusió, en efecte, no val per a la ma-

26. *The Hystorye of Olyuer of Castylle*, p. 49.

27. *La historia de los nobles cavalleros Oliveros de Castilla y Artus de Algarve. From romance to chapbook: the making of a tradition*, ed. I. CORFIS, Madison, The Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1997, p. 60.

joria dels títols sarraïns²⁸). Adverteixo des d'ara mateix que no vull dir de cap manera que en aquesta geografia versemblant els personatges, no menys creïbles, corresponguin sempre a homes reals i visquin esdeveniments històricament verificables. Pedro M. Cátedra ha escrit amb raó, a propòsit del *Paris et Vienne*:

«no convé oblidar que la tendència a la versemblança és fins i tot anterior a la repercussió de les doctrines aristotèliques a l'Europa moderna, i que aquests novel·listes del segle xv la persegueixen tant a través de la falsedat històrica conscient com a través de l'exactitud. La novel·la cavalleresca anomenada realista (i el *Paris i Viana* ho és més que en potència) utilitza el procediment fins a la sacietat, tant a França com a Catalunya».²⁹

Un rei Maguelon de Nàpols, òbviament, no ha existit mai, com tampoc no ha existit el rei Filippon d'Anglaterra del *Cleriadus*. Balduí de Flandes no es casà en primeres noces amb un diable melusinià anomenat Helius, i Joana i Margarida no nasqueren d'aquesta unió tan sospitosa. Un pagà, i doncs sarraí, Caquedent, no destruï Roma ni assetjà Milà. Ni Balduí hagué de restaurar el papat en la persona d'Innocenci II (en la història real fou pontífex de 1130 a 1143), que no era espanyol, com diu la novel·la, sinó italià, i es deia Papareschi, etcètera. Però el que compta és que els sobirans d'aquestes narracions no són reis de Logres o de Gorre.

6. LA LOCALITZACIÓ EN EL TEMPS

Els fets d'aquestes novel·les no se situen mai en el temps indefinit, sinó genèricament coincident amb l'antiguitat tardana, del món arturià. En un cas aquesta mateixa època és identificada d'una manera molt més exacta: «Ou temps de roy Athelstain, prince de noble memoire, regnant en souveraineté ou royaume d'Engleterre apres l'an de l'incarnation Nostre Seigneur Jhesu Crix. III^C, et XXIII^{II}».³⁰

Sovint els autors d'aquestes narracions es limiten a dir que els fets relatats es produïren «jadis»³¹ o bé «ou temps passé»,³² «al tans passé».³³ *Pierre de Provence* remet a «quan el cristianisme florí a la Gàl·lia», potser per justificar la pietat de Maguelonne. L'*Olivier de Castille* situa els esdeveniments després que Carlemany hagués tornat a conquerir i cristianitzar Espanya: «after the dethe of the ryghte noble and valyant lorde and prynce, Carlemayne the grete Emperour and kynge of Fraunce»;³⁴ «despues que el muy poderoso principe Carlos Magno, emperador y rei de Francia, fue vuelto delas Españas a su tierra, en breue tiempo dio fin a sus dias. Enel qual tiempo ...».³⁵ *Baudouin de Flandre* pretén, com tota crònica que es respecti, datar més d'un esdeveniment, començant pel primer, situat en 1180. Igual de minuciosa, o en-

28. Per posar un sol exemple: al *Baudouin de Flandre* hi ha un improbable sultà de Sure, Aquillan. D'altra banda, sovint els senyors sarraïns són qualificats indiscriminadament de sultans.

29. Veg. P.M. CÁTEDRA, dins *Història de París i Viana*, Edició facsímil de la primera impressió catalana (Girona, 1495), ed. P.M. CÁTEDRA i M. PRATS, Girona, Diputació, 1986, p. 23-24.

30. *Guy de Warewic*, p. 57.

31. Així, per exemple, al *Jean d'Avesnes* («fu jadis en Picardie», p. 42), al *Jehan de Paris* («Il fut jadis en France ung roy», p. 4) o al *Rambaut de Frise* («jadis eust en Frise ung roy», p. 51).

32. Així el *Comte d'Artois* (p. 2).

33. La redacció primitiva de la *Fille du comte de Pontieu* (p. 1).

34. *The Hystorye of Olyuer of Castylle*, p. 13.

35. *La historia de los nobles cavalleros Oliveros de Castilla y Artus de Algarve*, ed. cit., p. 48.

cara més, és la història del castellà de Coucy i de la dama de Fayel: «Au temps que France flourissoit en prosperité et que le noble roy Philippe de France emprist le saint voyage d'Ostre Mer, le noble et vaillant roy Richart d'Engleterre, quy vint au siege devant Acre en Surrye ...» (p. 36).³⁶ En canvi, a la *Histoire des seigneurs de Gavres* es fa referència a mig segle més tard: «Jadis, ou temps que rengna en France le tresglorieux et bon roy saint Loys, avoit en Flandre ...» (p. 1). La redacció del *Paris et Vienne* de Pierre de la Cépède aclareix d'entrada que la història comença «au temps du roy Charles roy de France, courant l'an de l'incarnacion de nostre seigneur Jhesu Crist Mil CCLXXI».³⁷ La localització en el temps, i en un temps històric, hi és vista com una necessitat. Resulta doncs que al *Gilion de Trasignyes* es llegeix: «Pour le temps que regnoit en france le noble Roy et en haynau le conte advint que ...» (p. 2). L'absència de la informació es considera una llacuna, i s'indica com a tal.

Pel que fa a la distància, conscient i, encara més, volguda, entre el temps del *Cleriadus* i l'arturà, en aquesta novel·la s'especifica que els fets es produïren «après le temps du roy Artus et des compaignons de la Table Ronde» (p. 1), explicitant la distinció que altres deixen implícita i que és fonamental. De fet no hi ha dubte que el món arturià està caracteritzat per una geografia i una cronologia peculiars, constitutives d'aquest veritable "lloc de la memòria" i absolutament diferents de les pròpies de les obres que estem tractant. No és cap casualitat que a la *Histoire des seigneurs de Gavres*, quan el protagonista Loys porta sobre l'elm un vell barret de feltre, l'única cosa que ha obtingut del pare, que no l'ha volgut reconèixer, la gent comenten aquest espectacle singular referint-se al temps i als personatges de la literatura arturiana o èpica:

«Les ungs disoyent que aultrefois avoit esté porté du roy Baudemaghu ou de Brun sans pityé, ly aultres disoit qu'il avoit esté a Renewart au tinel, les aultres, en eulx truffant, disoyent qu'il avoit esté porté par le Morhoit d'Irlande et par Galehout, le seigneur des Lonctaines Isles (p. 197)».³⁸

El temps de la novel·la arturiana, respecte al d'aquestes narracions, és *aultrefois*. No es detecta tampoc cap mena de continuïtat entre aquesta època remota i la dels nostres relats. En canvi, pel que fa a l'èpica, s'esmenta almenys una vegada que el present està relacionat amb aquest tipus de passat: un predecessor de Guy de Gavres havia militat sota Carlemany i havia participat amb Rotllan i Oliver en el setge de Luserne.

7. LA VIDA QUOTIDIANA

Cervantes subratllà que els personatges del *Tirant* mengen, dormen, fan testament i es moren al seu llit, a diferència del que passa en els altres llibres de cavalleries. Preguntem-nos, doncs, què fan els personatges de les nostres novel·les.

36. Al pròleg l'autor diu: «vous voldray raconter une moult piteuse adventure quy advint n'a pas lonc temps» (p. 35).

37. La versió espanyola conserva aquesta datació («Quando el rey Carlos reynava en Francia: andava el cuento de la encarnacion de Nuestro Señor Jesu Christo de mil CCLXXI años», ed. KALTENBACHER, p. 670-71), mentre que la catalana l'anticipa molt («En lo temps del gran emperador carles rey de França fill del rey pepi: qui dela una part despanya lança los moros...», *Ibidem*, p. 648 = CÁTEDRA, op. cit., p. 117).

38. Bademagu és el rei de Gorre del *Lancelot*, Brun sans Pitié és un personatge del *Perceval* i d'altres novel·les arturianes, Morholt d'Irlande surt al *Tristan*, Galehout des Loingtaines Isles al *Lancelot propre*; Renewart naturalment és el Rainouart del cicle de Guillaume d'Orange.

No em detindré en els banquets, que es descriuen sovint i detalladament, començant pel *Paris et Vienne*. Em sembla més interessant veure si els personatges mengen per necessitat física, per no morir-se. I efectivament és així: basti recordar la fam i els afanys de Pierre de Provence i de la bella Maguelonne.

El son, un humaníssim son de descans, té unes conseqüències catastròfiques en la història de la bella Maguelonne. Quan els dos enamorats fugen de Nàpols i s'aturen al bosc per reposar, és el son de la noia a la falda del jove que permet a aquest d'investigar amb poca discreció en el seu pit (per «taster ses plaisans mamelles», p. 55), de treure el mocador vermell que embolica els tres anells i d'atreure així l'ocell marí que li roba el tresor i després el portarà durant llargs anys lluny de Maguelonne. Més tard és el son de Pierre que fa que l'abandonin a l'illa deserta a prop de Trapani.

Finalment, preguntem-nos on es moren els nostres protagonistes. Normalment la seva vida s'acaba just allà on deia Cervantes: al llit. El castellà de Coucy, per exemple, es mor a Brindisi de les conseqüències de «ung quarel tout envenymé» (p. 204) que un temps abans li havia disparat un sarraí a Terra Santa, i, encara que no faci un testament pròpiament dit, escriu una carta a la senyora de Fayel, amb les seves últimes voluntats, i li fa lliurar el seu cor. Pierre de Provence i la bella Maguelonne es moren de vells, i deixen el seu fill com a hereu del comtat de Provença i del regne de Nàpols. Gilion de Trassignes, un cop que les seves dues dones, l'occidental i l'oriental, s'han retirat juntes al monestir de l'Olive, després d'haver intentat cadascuna, cavallerescament, de deixar a l'altra el seu lloc al costat del marit, es fa monjo ell també a l'abadia de Cambron; més tard, torna a Egipte a petició del sultà, derrota els seus enemics, perd la vida, però abans demana que es porti a l'Olive el seu cor; al mateix monestir hi ha la seva tomba entre les de les dues dones. Rambaut de Frise, ja vell, diu: «ay entencion de faire mon testament et derreniere ordonnance» (p. 77), després combrega i «rendit l'esperit a Dieu» (p. 81) al seu llit.

En les nostres novel·les es percep fins i tot, de vegades, una consciència explícita dels problemes lingüístics del món europeu i mediterrani, que no és gens comuna en la literatura de l'època, ni tan sols en la històrica o en la de les cròniques. Quan el comte d'Artois, a Saragossa, s'adreça al rei d'Aragó i al senyor de Montcada, fa servir fins i tot un «Hola! Hola!» (p. 53) potser massa familiar, però que demostra sensibilitat pel color local. Al *Rambaux de Frise* el cavaller espanyol Othon, que es casarà amb Florissant, filla del rei de Frísia, i pujarà al tron (no sense que abans es descobreixi que és nebot del rei d'Espanya), té problemes lingüístics de tall realista: «Othon parloit le langaige espangnol, qui est differant a celluy de Frise et d'Allemagne, par quoy on ne le povoit bonnement entendre» (p. 57), i és fa necessària la intervenció dels *truchemans*.

8. EL FANTÀSTIC I EL FOLKLÒRIC

Les nostres novel·les no renuncien a recórrer al fantàstic,³⁹ tant més que fan servir abundantment trames i temes d'arrel clarament folklòrica. Molt pocs exemples seran suficients. Ja hem dit que el comte Balduí de Flandes es casa amb una dona melusiniana que li dona dues filles. Fins i tot en la novel·la genealògica *Fouke le Fitz Warin* es descriu un conflicte entre Payn

39. D'altra banda sempre cal preguntar-se si el que és fantàstic per a nosaltres ho era també per als autors i lectors de la fi del segle xv.

Peverel i un esperit maligne que habita el cos del gegant Geomagog (p. 4-7). El *Cleriadus*, parlant del duc de l'*Estrange Terre*, avisa d'entrada que «y avenoit en sa terre de merueilleuses et estranges aventures» (p. 12); més endavant Cleriadus aconsegueix un anell màgic amb uns prodigiosos efectes hemostàtics; aquesta no és l'única de les nostres novel·les que fa combatre el protagonista amb un terrible lleó que terroritza el País de Gal·les: cosa improbable per a nosaltres, entre d'altres raons per la latitud de la regió. Més creïble és el lleó amb qui té a veure Gilles de Chin a Orient, probablement per imitació de l'*Ivain* de Chrétien de Troyes. A la *Fille del comte de Pontieu* la dona és llançada al canal de la Mànega en un barril, però un vaixell de mercaders flamencs la repesca sana i estàlvia. *Gilion de Trasignyes* aprofita el tema ben conegut de l'home amb dues dones, i el tema del cavaller que té una relació amorosa a Occident i una altra a Orient apareix també en d'altres llocs. *Gilles de Chin* utilitza una variant del tema de la dona de Putifar: la reina s'enamora de Gilles, i, quan aquest la rebutja, es venja acusant-lo de sodomia. *Olivier de Castille* desenvolupa el tema dels dos amics, conegut des d'*Ami et Amile*, i el del difunt agraït, que ja apareix al *Lion de Bourges*. Més peregrí, però en tot cas de tradició folklòrica, és el tema de la dona a la qual el seu marit, tot abandonant-la, imposa tres tasques impossibles, ja que depenen d'ell (quedar embarassada d'ell i obtenir-ne com a regals el diamant més valuós i el millor corser): el *Roman du conte d'Artois* està construït a partir d'aquest tema. Se'n pot afegir aquí un altre, que ja era bàsic al *Perceval*: el del jove salvatge i vilà que esdevé un cavaller valent i cortès. Gilles de Chin està físicament ben format, però és tan deixat i brut que repugna a tothom. Gossuin d'Orsy és l'únic que té el valor d'endur-se'l a casa, educar-lo, instruir-lo en l'ús de les armes i fer-lo cavaller. Jean d'Avesnes té sang noble, però actua com un vilà fins que no s'enamora: aleshores per amor esdevé graciós i elegant (després es reduirà a viure al bosc com un salvatge perquè la seva estimada s'ha casat mentre ell adquiria glòria corrent món; al final la dona queda vídua, se'l troba per casualitat, el redimeix altra vegada amb l'amor i es casa amb ell). Pierre de Provence abandona Maguelonne perquè un ocell marí li roba el mocador vermell que conté els anells amb què els dos joves han d'afrontar les despeses de la fugida; els anells seran retrobats al ventre d'un peix.

De tota manera, aquí estem molt lluny de la irrupció contínua del fantàstic que es constata especialment en la narrativa artúrica tardana. Els autors n'eren ben conscients, fins a tal punt que Pierre de la Cépède declarara haver exclòs les coses «impossibles de creure». En aquestes novel·les el folklore es tradueix en termes plausibles, i el fantàstic no passa de ser marginal.

9. L'AUTENTICACIÓ DE LA NARRACIÓ

Una característica molt freqüent d'aquest tipus de novel·les prové del desig d'autenticar la narració, no solament i no tant a través dels procediments emprats per a situar-la en la realitat contemporània, dels quals ja hem parlat, sinó gràcies també a una forma peculiar d'*auctoritas*: l'existència d'un relat en un altre idioma, del qual el narrador es presenta com a simple traductor.

L'autor de *Paris et Vienne*, com és conegut, diu que ha traduït el seu text a partir d'una redacció provençal, basada al seu torn en un original català:

«J'ay tenu ung livre, escript en langaige prouvensal, qui fut extraist d'ung aultre livre, escript en langaige cathalain [...] cy ay entrepris a vous estrayre l'ystoire du langaige provincial en francoys (ed. Kaltenbacher, p. 392).»

Pot ser que aquestes afirmacions tinguin algun fonament,⁴⁰ però això no contradiu l'existència d'un veritable *topos*. L'autor del *Pierre de Provence* dona per descomptat que es tracta d'una versió feta a partir d'una altra llengua no precisada, puix que llegim: «fut mis en ce langage l'an mil CCC.LIII» (p. 1). La font del *Jean d'Avesnes* hauria estat en canvi «ung ancien livre en latin qui contenoit plusieurs hystoires», trobat per l'autor «en l'estude d'un tres noble seigneur, garny a planté de plusieurs biaux livres a souhait» (p. 41). L'autor del *Gilion de Trasignyes* ens explica que l'abat de l'Olive, a l'Hainaut, li ha fet portar «ung petit livre en parchemin escript d'une tres ancienne lettre moult obscure en langue ytalienne» (pàgs. 1-2). El del *Jean de Paris* prefereix l'espanyol: «une histoire joyeuse que j'ay translatee d'espaignol en langue françoise» (p. 3). Qui escriví la *Histoire des seigneurs de Gavre* ideà un *iter* encara més complicat:

«Cette histoire a esté translatee de grec en latin, et du latin en flamenc; depuis a esté transmuee en langage franchois, le desrain jour de mers l'an mil .ccc. lvi (p. 220).»

L'autor, però, ha oblidat que ens havia dit que traduïa de l'italià: «ay volu trasmuer ceste presente histoire de langage ytalyen en langue franchoise» (p. 1), la qual cosa, si no m'equívoco, és una prova més del fet que es tracta senzillament d'un procediment per a fer creïbles els esdeveniments, sense cap pretensió de donar-nos informacions efectives sobre les fonts dels textos francesos. El procediment no és massa diferent d'un altre, més tradicional, que seguí l'autor del *Comte d'Artois*, el qual diu d'haver utilitzat «ung livret» sobre les «haultez entreprisez, amours et beaulx fais d'armes» del comte; ell, l'autor, és només «l'escripvain qui escript ce qu'il a trouvé ez aultrez volumez» (p. 1).

10. PER UN NOU PANORAMA DE LA NOVEL·LA DE LA TARDOR MEDIEVAL

En els nostres textos no falta cap de les característiques que Cervantes indicà com a específiques del *Tirant*, de la mateixa manera que no hi falten els trets que Martí de Riquer ha fet servir per a caracteritzar un gènere literari diferent del dels «llibres de cavalleries». Hom haurà observat que mai no he citat ni el *Curial i Güelfa*, ni el *Jehan de Saintré*, ni les biografies de Boucicaut, Pero Niño o Jacques de Lalaing. De fet no tinc intenció de presentar ara el panorama complet de la narrativa del segle xv. El meu objectiu és molt més modest: voldria deixar clar que existeix una categoria de novel·les que fins ara ha escapat a una avaluació unitària, i que el panorama de la narrativa del xv, abans d'introduir-hi el *Tirant*, s'ha de tornar a definir d'una manera més complexa que no s'ha fet fins ara.

La categoria que Riquer anomena “novel·la cavalleresca” remunta molt més enrera del segle xv. Una de les seves arrels és, amb tota probabilitat, la saga familiar, que devia ser molt més difosa en forma oral, discursiva, del que està documentat per la literatura. La seva finalitat és molt semblant a la de la crònica. Quan al començament del *Fouke le Fitz Waryn* llegim:

«deit home remembrer des aventures et prouesses nos auncestres qe se penerent pur honour en leauté quere (p. 3)»

40. Veg. P.M. CÀTEDRA, op. cit., p. 25 ss.

ens sembla sentir el ressò dels versos de Wace:

«Pur remembrer des ancesurs
les feiz e les diz e les murs,
les felunies des feluns
e les barnages des baruns,
deit l'um les livres e les gestes
e les estoires lire as festes.»⁴¹

La relació entre personatges de la novel·la i públic pot ser diferent del vincle pròpiament familiar, però sempre implica comunitat d'estament social i sovint d'origen regional. Amb raó Camille Liégeois escrigué a propòsit del *Gilles de Chin*:

«L'aristocratie [de Bourgogne] prenait plaisir, évidemment, à la lecture de semblables ouvrages: non seulement elle s'y retrouvait avec sa vie propre, mais elle y admirait les hauts faits de ces vaillants en qui elle voyait d'illustres ancêtres. Il n'est donc pas étonnant que le *dérimeur* place auprès de son héros tous ces seigneurs dont les descendants se rencontraient sans nul doute à la cour de Bourgogne.»⁴²

La saga familiar no exclou en absolut una gran llibertat en el tractament dels esdeveniments, ni un recurs ampli al fantàstic, però permet un reconeixement segur del públic en els personatges i en els fets. No deixaré d'esmentar un tema menor, que en tot cas comptava molt per al públic cortesà d'aquella època, el de l'heràldica. No hem d'oblidar, per exemple, que la *Belle Hélène* pretén explicar les armes d'Anglaterra (tres lleopards passants d'or en camper de gules) a través de la conquesta per part del rei Enric, marit de la protagonista, de l'escut anàleg d'un imaginari rei sarraí, anomenat Butor, o que el *Baudouin de Flandre* es presenta com una explicació de la quasi identitat de les armes de Flandes i de Clèves.

La saga familiar (o novel·la genealògica) evoluciona cap a un gènere pseudobiogràfic. Encara que no comparteixi la seva decisió, noto amb interès que Elisabeth Gaucher, en la seva recent monografia sobre la *Biographie chevaleresque*,⁴³ posa junts, d'una banda, l'*Histoire de Gilles de Chin*, la de *Gillion de Trazegnies*, la dels *Seigneurs de Gavre* i la de *Jean d'Avesnes*, de l'altra, obres com el *Guillaume le Maréchal*, la *Chanson de Bertrand du Guesclin*, el *Livre des faits de Boucicaud* i la *Histoire de Gaston IV de Foix*, que al meu entendre s'haurien de situar en una categoria més pròpiament biogràfica, i a més, naturalment, el *Livre des faits de Jacques de Lalaing*, que és prou difícil de dir a quin cantó ha d'anar.

És a dir que existeix una mena de *continuum* narratiu que va de la biografia pròpiament dita d'un personatge absolutament històric, com Guillaume le Maréchal⁴⁴ o Bertrand du Guesclin, a la novel·la biogràfica, el protagonista de la qual pot tenir, és cert, una relació amb la història, que és, però, només el pretext per a explicar fets que no tenen res a veure amb el que succeí efectivament.

La distinció que fem, per exemple, entre Gillion de Trazegnies i Pierre de Provence és senzillament la que existeix entre un personatge literari darrera del qual hi hagué un cavaller

41. *Roman de Rou*, vv. 1-6, ed. A.J. HOLDEN, I, Paris, Picard, 1970, p. 161.

42. C. LIÉGEAIS, *Gilles de Chin, l'histoire et la légende*, Louvain-Paris, Peeters-Fontemoing, 1903, p. 94.

43. Cit. a la nota 6.

44. No és cap casualitat que el poema que li està dedicat s'hagi fet servir com a font per a un estudi pròpiament històric en un llibre conegut de G. DUBY, *Guillaume le Maréchal ou Le meilleur chevalier du monde*, Paris, Fayard, 1984.

de carn i ossos, i un altre de completament inventat. Però és opinable que aquesta distinció tingués sentit per als lectors del segle *xv* i, abans que per a ells, per als autors de novel·les.

Té el seu pes, en canvi, el fet que el supòsit de veritat que es concedeix als personatges obliga a un respecte de la versemblança aliè a la novel·la arturiana. S'ha observat sovint que des de la fi del segle *xiv* i durant tot el *xv* es percep una contigüitat entre historiografia i novel·la. Ja en parlà Jens Rasmussen, tot i haver pres en consideració només un parell dels nostres textos:

«on constate au *xv*^e siècle un échange très vif entre les deux genres ... le roman s'approche de la chronique.»⁴⁵

L'estudiós danès es preocupà sobretot de distingir els dos gèneres:

«La matière de la chronique existe d'avance, comme événements réels, vécus ou transmis [...] la chronique relate une suite d'événements réels dont l'étendue n'est pas limitée par le genre alors que le roman présente une suite d'événements fictifs qui doivent former une unité artistique.»⁴⁶

Dubto, però, que la distinció entre *réel* i *fictif* sigui realment i fins al fons rellevant. Ja hem esmentat que al *Jacques de Lalaing* potser és impossible destriar-los. En un altre cas, al *Jouvencel* de Jean de Bueil,⁴⁷ es fan servir lliurement personatges del tot reals i històrics per a una finalitat didàctica. Fet i fet, la línia de demarcació és làbil. Pel que fa a l'oposició entre "seqüència il·limitada" i "seqüència coordinada", el *Baudouin de Flandre* sembla preferir la primera opció a la segona, i no és un cas aïllat. Té raó Danielle Régnier-Bohler, que considera aquesta novel·la

«l'un des récits qui témoignent du rapprochement du roman et de l'histoire, de la mise en forme historique du roman.»⁴⁸

El que impedeix a la novel·la de cavalleries de continuar indefinidament, com pot passar amb la narració dels fets reals, és, en efecte, la predominança de les referències a la biografia del protagonista. Com que la *mise en forme historique du roman* és un procediment invers del que se'm permetrà anomenar *mise en forme romanesque de l'histoire*, és obvi que els resultats són semblants. Però hi ha almenys un punt que els fa diferents. A propòsit del *Jean d'Avesnes*, Danielle Quérueu ha observat que la narració

«tient à la fois du récit biographique et du roman d'aventures, exalte aussi bien la prouesse guerrière que l'amour et surtout mêle réel et imaginaire (p. 29).»

De fet *prouesse* i *amour* estan molt més equilibrats en aquest tipus de narració que no pas en la historiografia. Per al narrador de la vida de Guillaume le Maréchal les dones són un instrument de política dinàstica i econòmica, però per a Paris o Pierre l'amor és al centre de la seva història i de la vida.

45. Veg. el volum *La Prose narrative française du *xv*^e siècle*, Copenhague, Munksgaard, 1958, p. 55-62 («Interdépendance des genres»); la citació es troba a la p. 56.

46. *Ibidem*, p. 55-56.

47. JEAN DE BUEIL, *Le Jouvencel*, ed. C. FAVRE ET L. LECESTRE, Paris, Renouard, 1887-89, 2 vols., i no és cap casualitat que sigui una publicació de la Société d'Histoire de France.

48. *Splendeurs* cit., p. 4.

No hi ha dubte que en aquestes narracions el públic aristocràtic de tot Europa⁴⁹ reconeixia els seus costums, els seus valors, fins i tot el seu món. El mirall literari exalta la positivitat del real sense trencar els lligams entre el vertader i l'imaginari. És més, les narracions no són

«sans rapport avec les préoccupations politiques des grands seigneurs de l'époque,»⁵⁰

i això explica la importància que hi tenen temes antics com l'Orient (lloc de croada, de conquesta, però també d'empresonament), i també temes més nous, com el d'Espanya, que ja havia entrat amb força en el joc de la política europea. L'amor, en tot cas, continua sent central. Sovint és l'instrument a través del qual el cavaller adquireix poder i riquesa, però mai no falta el sentiment: les raons del cor són almenys tan fortes com les polítiques. En comparació amb les novel·les més antigues, l'amor adúlter ha esdevingut secundari, mentre que són freqüents les històries d'un amor desinteressat en els seus inicis (si no en les conseqüències) entre joves i joveníssims.

No vull analitzar ara les relacions, que em semblen molt estretes, entre aquest corrent narratiu i el *Tirant lo Blanch*. Resultaran evidents per als lectors. Considero més oportú acabar amb algunes consideracions sobre els centres de difusió. Després del període de formació del gènere al segle XIV, la florida del XV sembla tenir dos epicentres. El primer, aparentment una mica anterior a l'altre, és l'àrea provençal d'on provenen textos com el *Paris et Vienne* i la *Belle Maguelonne*, que donaren més importància a la història d'amor i que, potser per això mateix, gaudiren d'un èxit més gran i durador. El segon és l'àrea nord-oriental, que produeix una rica sèrie d'obres, sobretot durant el llarg regnat de Felip el Bo. En aquesta època i en aquesta àrea, el realisme narratiu passa a ser el tret específic del relat novellesc, entenent per realisme la inserció d'esdeveniments militars i amorosos en un context versemblant i sovint mediterrani, amb una combinació en què l'empresa cavalleresca és tan important com la felicitat amorosa.

Aquest model narratiu, tot i ser típic de la zona que hem indicat, tingué certament èxit molt més enllà de l'àmbit "borgonyó", i sens dubte també a la Península ibèrica. D'altra banda, no és l'únic fenomen artístic "borgonyó" que trobà imitadors a tot Europa. Pensem en la pintura flamenca de la mateixa època i en la seva fortuna justament a la Península ibèrica i sobretot a Catalunya. El model narratiu sembla entrar en crisi cap a 1500, i això està relacionat potser amb el profund canvi de posició dels Països Baixos després d'entrar en l'òrbita dels Habsburg.

El lligam amb la historiografia es trenca si més no a partir de Commynes i Jean Lemaire de Belges, per no parlar de la historiografia de tipus pròpiament humanístic. La restitució del realisme a la història en sentit estricte sembla autoritzar la reconquesta de la novella per part de la fantasia. Les que Riquer anomena "novelles de cavalleries", que no havien pas desaparegut al segle XV, tornen a guanyar terreny, i potser gràcies també a l'impuls degut a l'èxit dels poemes italians, *in primis* el d'Ariost, passen a ser el gènere dominant. Aquest gust determina les tries que caracteritzaran la biblioteca de don Quixot (i abans la de Rabelais). El *Tirant* sobreviu, però fa la impressió d'estar cada cop més fora de lloc, de ser cada cop més "excepcional". Una part de les "novelles cavalleresques", la part en què és més fort el tema amorós, continua de moda per a un públic més modest, troba el camí que portarà a la Bibliothèque Bleu. Però a l'Europa del seu temps el *Tirant* no havia estat excepcional pels seus trets tipològics, sinó —i no és poc— per la seva qualitat literària.

49. La difusió internacional d'aquestes novel·les ens garanteix que corresponien a gustos i exigències prou estesos per tota l'Europa occidental.

50. QUÉRUEL, op. cit., p. 31.

TEXTOS UTILITZATS

- Baudouin de Flandre* (W., n° 20), ed. C. P. SERRURE i A. VOISIN, Bruxelles, Berthot et Périchon, 1836 (l'edició reproduïx la impressió de Chambéry 1485; es coneixen 12 mss. i 14 edicions antigues de l'obra).
- Le livre des amours du Chastellain de Coucy et de la Dame de Fayel* (W., n° 21), ed. A. PETIT i F. SUARD, Lille, Presses Universitaires de Lille, 1994; *Le roman du Chastellain de Coucy et de la Dame de Fayel* ed. A.M. BABBI, Fasano, Schena, 1994 (un sol ms.).
- Charles de Hongrie* (W., n° 32), inèdit (un sol ms.).
- Cleriadus et Meliadice* (W., n° 42), ed. G. ZINK, Genève-Paris, Droz, 1984 (TLF, 328) (9 mss. i 5 edicions antigues, a més d'una adaptació escocesa).
- Le roman du Comte d'Artois* (W., n° 44), ed. J.-Ch. SEIGNEURET, Genève, Droz, 1966 (TLF, 124) (3 mss.).
- La fille du comte de Pontieu* (W., n° 54-55), ed. C. BRUNEL, Paris, Champion, 1923 (SATF) (2 mss. de cadascuna de les dues redaccions del sec. XIII [1 de perdut de la primera] i 2 de la redacció del sec. XV).
- Fouke le Fitz Warin* (W., n° 62), ed. E.J. HATHAWAY, P.T. RICKETTS, C.A. ROBSON AND A.D. WILSHIRE, Oxford, Blackwell, 1975 (ANTS) (un sol ms.).
- GAUTIER DE TOURNAY, *L'histoire de Gilles de Chin* (W., n° 67), ed. E. B. PLACE, Evanston & Chicago, Northwestern Univ., 1941 (un sol ms.).
- Histoire de Gilon de Trasnignes et Dame Marie, sa femme* (W., n° 68), ed. O.L.B. WOLFF, Paris-Leipzig, Brockhaus & Avenarius, 1839 (5 ms.).
- Le rommant de Gui de Warewic* (W., n° 75), ed. D.J. CONLON, Chapel Hill, Univ. of North Carolina Press, 1971 (2 mss. i 3 edicions antigues).
- L'istoire de tres vaillans princez monseigneur Jehan d'Avennes* (W., n° 85), ed. D. QUÉRUEL, Villeneuve-d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 1997; *Jean d'Avesne*, ed. A.M. FINOLI, Milano, Cisalpino-Goliardica, 1979 (2 mss.).
- Le roman de Jehan de Paris* (W., n° 87), ed. E. WICKERSHEIMER, Paris, Champion, 1923 (SATF) (2 mss. i 6 edicions antigues).
- PHILIPPE CAMUS, *Olivier de Castille et Artus d'Algarbe* (W., n° 118), ed. P. BERGMANS i A. HEINS, Gand, N. Heins, 1896 (6 mss., 9 edicions antigues i versions en anglès [*The Hystorye of Olyuer of Castylle*, ed. G. ORGELFINGER, New York & London, Garland, 1988], espanyol [*La historia delos nobles caualleros Oliueros de Castilla y Artus d'Algarbe*, Burgos, 1499 (reimpr. De Vinne Press for the The Hispanic Society of America, 1902) = *La historia de los nobles cavalleros Oliveros de Castilla y Artus de Algarve. From romance to chapbook: the making of a tradition*, ed. I. CORFIS, Madison, The Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1997], flamenc, alemany i italià).
- L'histoire de Palanus, comte de Lyon* (W., n° 111), ed. A. DE TERREBASSE, Lyon, Perrin, 1833 (un sol ms.).
- PIERRE DE LA CÉPÈDE, *Paris et Vienne* (W., n° 120), ed. R. KALTENBACHER, dins «RF» xv 1904, 321-688^a; *Paris et Vienne*, ed. A.M. BABBI, Milano, Angeli, 1992 (dues redaccions, una desena de mss. i almenys 14 edicions antigues, a més de nombroses versions en altres llengües, entre les quals recordem l'espanyola [*La historia de París y Viana*, Burgos, 1524 = *Historias caballerescas del siglo XVI*, ed. N. BARANDA, Madrid, Turner (Biblioteca Castro), 1995, vol. II, p. 661-713]).
- Pierre de Provence et la belle Maguelonne* (W., n° 121-122), ed. A. BIEDERMANN, Paris-Halle, Champion-Niemeyer, 1913 (5 mss. i gairebé 30 edicions antigues de dues redaccions; hi

- ha també traduccions en italià, alemany, danès, flamenc, polonès, portuguès i espanyol [*Historia de la linda Magalona, fija del rey de Nápoles, y del muy esforçado cavallero Pierres de Provença*, Sevilla, 1519 = *Historias caballerescas* cit., vol. II, p. 285-345]).
- Ponthus et Sidoine* (W., n° 124), ed. M.-C. DE CRÉCY, diss. Paris, 1988 (més de 30 mss. i una desena d'edicions antigues; versions en anglès i alemany).
- Le livre du roy Rambaux de Frise* (W., n° 133), ed. B.N. SARGENT, Chapel Hill, The Univ. of North Carolina Press, 1967 (un sol ms.).
- Histoire des seigneurs de Gavre* (W., n° 163), ed. R. STUIP, Paris-Genève, Champion-Slatkine, 1993 (5 mss., més 2 de perduts; 1 ms. de la redacció breu; versió flamenca).
- Les trois filz de Rois* (W., n° 186), ed. G. PALUMBO, Paris, Champion, 2001 (CFMA) (9 mss., edicions antigues i una versió anglesa).
- Valentin et Orson* (W., n° 188), ed. de la versió anglesa de A. DICKSON, London, Oxford Univ. Press, 1937; veg., del mateix autor, el volum *Valentin et Orson. A Study in Late Medieval Romance*, New York, Columbia Univ. Press, 1929 (15 edicions antigues de l'original francès).

RESUM

La tesi de la singularitat del *Tirant lo Blanch* respecte a la producció narrativa del segle xv, que els millors crítics sovint han subratllat, potser deriva del fet que l'obra no ha estat situada amb prou encert dins el marc de la novel·la europea de l'època. Existí a França des de finals del segle xiv, i gaudí d'un gran èxit, un tipus de novel·la que, tot i tenir unes dimensions més reduïdes que el *Tirant*, en compartia els trets de versemblança geogràfica i històrica, el realisme relatiu dels esdeveniments i dels personatges, el lligam entre empreses cavalleresques i trames amoroses, etcètera. En aquesta perspectiva, el *Tirant* apareix com el punt d'arribada d'un procés de desenvolupament de la narrativa.

MOTS CLAU: *Tirant lo Blanch*, novel·la francesa, segle xiv, segle xv, cavalleria i amor.

ABSTRACT

The thesis of the uniqueness of *Tirant lo Blanch* versus the overall narrative output of the 15th Century, which the best critics have often highlighted, may stem from the fact that the work has not been successfully placed within the framework of the European novel of the epoch. In the France of end of the 14th Century, there was a type of novel, which reaped great success, and which, albeit shorter than *Tirant*, shared the latter's traits of geographical and historic similarity, the relative realism of events and characters, the bond between chivalresque undertakings and romantic plots, etc. In this light, *Tirant* comes as the point of arrival of a process of development of narrative style.

KEY WORDS: *Tirant lo Blanch*, French Novel, 14th Century, 15th Century, Chivalry and Love.